ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

♦

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

♦

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

5 (309)

ҚЫРКҮЙЕК – ҚАЗАН 2016 ж.
СЕНТЯБРЬ – ОКТЯБРЬ 2016 г.
SEPTEMBER – OCTOBER 2016

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Бас редактор

ҚР ҰҒА академигі
Пралиев С. Ж.

Редакция алқасы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ.докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы,, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.;** эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ.докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусеитова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Редакция кеңесі:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мурадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устименко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК
С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нарибаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусеитова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиолол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. филол. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов

Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год
Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18, www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2016 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev** , dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr.member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N 10894-Ж, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year
Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18, www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2016

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 5, Number 309 (2016), 59 – 62

D.A. Tursynkulova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
adilek03@mail.ru

THE ROLE OF BIY IN LEGAL EDUCATION

Abstract. This paper deals with substantive aspects of the activity and power of biy. Also the features of formation and development of Biy Institute is investigated. The paper also focuses on the work of the biy on legal education. The main conclusions of the author, and the provisions could be used to resume the cultural heritage, to raise awareness and legal education of the Kazakhstan society.

Keywords: customs, biy, court, law, legal education, government, Khan's Council, State activities.

Д.А. Тұрсынқұлова

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.

БИДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Жұмыста қазақ қоғамында бидің атқарған қызметінің мазмұндық тұстары ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар, би институтының қалыптасуы мен даму ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай ақ мақаланың авторы бидің құқықтық білім беру ісінің дамуына аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын мәдени мұраны жаңғыртуға, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелеуге ісінде қолдануға болады.

Түйін сөздер: әдет, би, сот, заң, құқықтық тәрбие, мемлекет, хан кеңесі, мемлекеттің қызметі.

Билердің құқықтық білім берудегі рөлі асқан маңызға ие болды. Би қазақ халқында мінсіз әділдіктің, абсолютті теңдіктің, жұрттың алдында аянбай айтып салар- туралықтың, қазақи дәстүрлі тәрбиенің, ұшан-теңіз ақыл-парасаттың, көшпелі халқымызға ежелден тән гуманизмнің, еркін, кезбе халқымызға тумысынан дарыған асыл бостандықтың, кең кеудемен тыныстаған еркіндіктің символы, қоғам таразысы нышаны, әділеттілік сақталуының кепілі бола білді. Өз болмысымен, қызметімен, шешендігімен, халқына етене тығыз жақын болуымен билер ұлттық құқықтық тәрбие және құқықтық білім беруде әділсот аспанының Жетіқарақшысы іспеттес болды. Қандай да болмасын жазылған және жазылмаған заңдардың, әдет-салттардың, ғұрыптардың, қазақи құқықтық қағидалардың, дүниетанымдық көзқарастардың жүзеге асу жүйесі тікелей билердің әрекеттерінен көрінді. Билер құқықтық әлемнің әрекет етуінің үлгі-өнегесі бола отырып, халықтың құқыққа деген оң көзқарасын қалыптастыра білді, әділдікке, адамгершілікке баулыды, қазақтың құқықтық дәстүрлерін өзіндік әділ шешімдерімен сусындатты.

Билердің дәстүрлі қазақ қоғамындағы рөлі олардың заң шығаруышылық қызметке араласуынан тікелей көрінді. Олар хан кеңесшілері бола отырып, басқару жүйесі және халық арасындағы дана дара көпір бола білді. Себебі, би-шешендер өздерінің күнделікті әділсот жүргізу қызметі барысында тікелей халықтың арыз-шағымдарын қарастыру, шешу арқылы халықпен тығыз байланыста болды, оны бақылады, таныды, зерттеді, түсінді.

Халық – биліктің негізі және тірегі, оның қайнар көзі. Сондықтан билік игілігі халыққа бағышталуы керек, соның жағдайын жасауға, "көңілілнен шығуға" арналуы керек. Ондай болмаған жағдайда биліктің тұрақтап тұруы неғайбыл, оның өміршеңдігі күмәнді. "Халық қаһарланса, ханды да тақтан тайдырады" дейді қазақ. Көшпелілердегі ежелден келе жатқан "ханды қылғындыру", "хан

көтеру", "хан талапай" рәсім-дәстүрлері мемлекеттік биліктің басты тұғыры халық екендігін көрсететін ұғымның көрінісі [1, 90 б.].

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінде билердің мазмұны мен мәртебесне қатысты, халықтың құқықтық санасына мықтап енген және дәстүрлі менталитетін мазмұнын құраған бірқатар қағидалар мен нормалар бар. Олар қысқа да нұсқа нақыл сөздерден көрініс тапқан: "Атаның баласы болма, адамның баласы бол", "Туғанына бұрғаны- биді құдай ұрғаны", "Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ". Әділдік пен ақиқат, оларға жетуге тырысу Қазақ құқығы нормаларына негізделген сот ісін жүргізуге және билердің соттық шешімдерінің іргелі негізі болған, яғни "Атаның құлы айтса да, әділдікке басыңды и", "Тіл жүйрік емес, шын жүйрік".

"Көне нысандағы" қазақ сотын қазақ халқы өзінің ұзақ тарихында өткерген көшпелі өркениет шеңберінде пайда болып дамыған құбылыс ретінде түсіне және зерделей алады. Қазақтың көрнекті тарихшысы Манаш Қозыбаев дәл айтқандай, "қазақ шын мәнінде дала перзенті еді...". Қазақтар өздерін және өз мемлекеттілігін "Киіз туырлықты қазақ хандығы" деп атаған. "Көне нысандағы" бұл сот әрі халық соты, әрі сот төрелігі бола білген. Ол әмбебап сипаттағы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар институттарының нормативтік құрылымдарына, сондай-ақ таптық, топтық, касталық, жергілікті бөлінушілерден дербес биліктік нормативтік ережелеріне негізделген үнемі даму үстіндегі құқықтық кеңістікте іске асырылды. Жалпы этникалық мүдделер әдет-ғұрып құқығы нормаларынан жоғары қойылды. Бұл "әдет- әдет емес, жөн- әдет" деген ережеден көрініс тапты. Сот рудың, аумақтың немесе аймақтың атынан емес, тәуелсіз бидің, әділдіктің атынан шығарылды, қазақ құқығында қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапқан билердің билігінің моральдық және императивтік күші болды. Қазақтардағы билер сотының тағы бір маңызды ерекшелігі- біріншіден, қарастырылатын даулы істің материалдық-пәндік мазмұнына қарағанда рухани мақмұнына көбірек көңіл бөлінді, екіншіден- "әділеттілік" пен моральдық қағидалары басшылыққа алу. Халықтың санасында үнемі "Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар", "Бай мал сақтайды, би ар сақтайды" деген сөздер жаңғырып тұрды.

Осындай моральдық-нормативтік қағидалар әділ соттың "Алтын ғасыры" кезеңінде бидің санасында сайрап тұрды. Бұл орайда атақты Әйтеке би (1682-1766) ұрпақтарына келесідей сөздерін қалдырған еді: "Менің өмірім- өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды".

Қазақ соты дауласушы тараптарды келісімге келтіруге тырысып істі шешетін, сондай-ақ дауды шешу барысында жеке және қоғамдық сипаттағы теріс әрекеттерді жоюға тырысты. Осындай қиын мақсаттарды шешу үшін билер далалық даналар мектебінде (кітаптар бойынша емес, өмір мектебінен) оқып, данагөй ақсақалдардың алдында сыннан өтіп, өткір ойлы, шешен тілді болуы сондай-ақ қазақ құқығының білгірлері болуы міндетті еді. Тек осылай болғанда ғана билер соты өз айналасында Ұлы Даладағы әділдік пен құқықтық тәртіптің "Алтын ғасырын" орната білді.

Қазақ хандығының тағдырындағы тағы бір маңызды жағдайлардың бірі жергілікті рулар арасында да, жалпы саяси істерде де сот ретіндегі билер рөлінің күшейгені болды. Олар әкімшілік басқару жүйесінен соттық функцияны атқарушылар ретінде бөлініп шыққандықтан, әділдікке сүйенгендіктен олар көшпелі ұжымдар ішінде үлкен беделге ие болды.

Билердің және билер сотының қоғамдағы және көшпелі қауымдағы рөлін арттыру Қасым хан саясатының негізгі бір бөлігі болды және мемлекет пен құқықтық тәртіпті нығайту шаралары болып табылады. Дәл осы Қасым ханның кезінде "Қара қылды қақ жару", "Әділ қазы- алтын таразы" деген қағидалар да қалыптасқан. Аңыз бойынша Қасым ханның өзі "Ел билігін екі ауыз сөзбен шешкен" екен. Бұл үлгі боп бекіген. Билерде "Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен". Билерге, билер сотына деген халықтың оң болмысы "Би болсын, би түсетін үй болсын" деген қағида да сақталған.

Шыңғыс хан кезінде және оның ұрпақтары кезінде көне "юрт"- қазақша "жұрт" ұғымы орын алған. "Жұрт" деп көшпелі халық орналасқан көші-қонды атаған. Ол жерлердің көлемі туралы Шыңғыс ханның тірі кезінде ұлдарына бөліп беген ірі жер иеліктері туралы мәліметтер бар: Жошыға- 9000 жұрт, Шағатайға- 8000 жұрт, Үгедейге- 5000 жұрт берілген. Қасым ханның кезінде "жұрттық" бөлініс бұрынғы мағынасын өзгертті. "Жұрт" ұғымы "халық" ұғымының синониміне айналды.

Қасым хан өзге Шыңғыс хан ұрпақтарына және өз ағайындарына қарағанда халықтық парасатымен, далалық тұлғасымен өзгешеленді. Қасым ханның жорықтардан тыс уақытта көбінесе қазақ көшпелілері арасында болуы, олармен бірдей өмір салтын кешкендігінен көрінеді. Қасым хан

өзі және өзінің қоластындағылар туралы: "біз даланың адамдарымыз. Мұнда қымбат заттар мен ерекше тағамдар болмайды. Біздің ең қымбат қазынамыз- жылқы, ал ең дәмді тағамымыз- оның еті; біз үшін ең тәтті сусын- оның сүті және одан дайындалатын тағамдар. Біздің жерде бау-бақша мен ғимараттар жоқ. Біз демалатын жер жылқылардың жайылымдары болып табылады"- деген. Қасым ханның көшпелі қоғамдарды олардың ішкі жүйелерін "қазақиландыру" саясатын жүргізді.

Қазақтың билері өздерінің атқаратын функциялары мен заңдық қадір-қасиеті бойынша Орталық Азия хандықтарындағы билерден, бері елеулі түрде өзгешеленген. Қазақ билерінің жалпы әлеуметтік топтан, сондай-ақ үстем таптан кең байтақ түркі тілді кеңістікте болып шығуына қазақ-қыпшақ көшпелі өркениеті жағдайы әсер етті. Орталық Азияның тарихи қалыптасуының ортақтығына қарамастан, қазақ билері өз ортасынан бөліне білді. Қазақ-қыпшақтардың Ұлы Даласында билердің дамуы Орталық Азиялық аймақтың басқа бөліктеріне қарағанда басқа жолмен өрбіді. Қазақ билері негізінен соттық функциялар атқарса, көрші түркі халықтарындағы билер әкімшілік және басқарушының қасында кеңесшілік қызметтер атқарды. Қазақ билері көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдағы соттық-құқықтық басқару саласындағы аталар даналығы мен білімін меңгерген топ ретінде қалыптасты.

"Көне нысандағы" қазақ билерінің рөлі мен орны қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапты: "Бұл жақсының елі жақсы", "Батыр елін жауға бермейді, би елін дауға бермейді".

Қазақтардың халық ауыз шығармашылығын зерттеушілердің барлығы қазақтардың Ұлы Даласында "би" және "шешен" ұғымдары бір мағыналы, синонимдер емес. Көп жағдайда шешенді би деп таныған, ал егер шешен ақылды болса, ол биге айналған. Қазақтардағы соттық "шешендік өнер" тек сөздік байлық қана емес, дәлелдемелік және мазмұндық күшке де ие болды, ол мынандай нақыл сөзден көрініс тапты: "Сөз тапқанға қолқа жоқ".

XVIII ғасырдағы атақты билердің бірі Қазыбек би туралы "Ағын судай әйгілі шешен" деген қанатты сөз бекітілген. Қазақ құқығында шешендік, сөз қисынын таба білу дәлелдеу және сендірудің құралы болды.

Орта ғасырлардағы қазақтарда сөз қадірі тіпті жаңа заманға дейін аса жоғары бағаланды. Бұл Ұлы Даладағы келесідей қағидалардан көрініс тапты: "Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би", "Өнер алды- қызыл тіл", "Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік".

Арнайы әдебиетте "би" сөзі көне түркі сөзі, ол шығыс билеушілері- хан, сұлтандар кезінде ол маңызды лауазымдық атақты билер еді. Ол әр түрлі түркі халықтарында әр түрлі тарихи кезеңдерде әр түрлі аталды- "бек", "бегі", "би". Бірақ барлық жерде бұл ұғым "билік", "билеу" деген мағынаны білдіреді және бұл атақты жоғарғы билеушілердің қасындағы есепшілер, ерекше құзырлы адамдар, идеологтар иеленді.

Қазақтың "би" сөзі түріктің "билік" элементі бар жалпы атауынан шыққан. Ол терминологиялық белгі мағынасын сақтап қалған. Ал арнайы ұғым ретінде ол басқа синонимдерден өзгешеленді. Қазақ ордаларында, хандықтарында, жүздерінде және руларында, сондай-ақ Орталық Азияның қазақ-қыпшақ жерлері деп аталатын Ұлы Даласында "би" ұғымы өзгеше болды, яғни ол көбінесе соттық қызметтерді атқаратын адамға қатысты айтылды.

Билер қызметі әділ сотпен тығыз байланысты адамдардың ерекше тобына жатты. Тарихи далалық жағдайда соттық биліктің екі мағынасы болды- дауларды қарастыру және құқық түзеушілік. Қазақ билері жерлер мен рулардың әкімшіліктерін бөлек, тек қана әділ билер мен заңгерлер қызметін ғана атқарды. Билік құқықтық қызметі жеңіл болған жоқ. Би тарихи-құқықтық бөліммен қатар Ұлы Далада қолданылатын құқық жүйесін де жетік меңгеруі тиіс еді. Ал бұл оңай емес еді [2, 45 б.].

Билердің қазақ халқының құқықтық тарихында алатын орны олардың әділдікті орнату тәсілдерімен де күрт өзгешеленді. Мұндағы мәселе әділеттілікті орнатушы билердің шешендік өнерді пайдалануы.

Ертедегі қазақ билерінің дені елді аузына қаратқан, асқан шешен адамдар болған. Олар сөзді құралға да, қаруға да айналдыра білген. Оның үстіне билер мен шешендер таңдайларының шыңы шыққан сөзшең-ділмарлар, әр сөздің салмағын безбенге салғандай дәл анықтап, жылт еткен ойдың астарына терең бойлай алатын ойшыл да кемеңгер жандар болғаны дау туғызбайды. [3, 125 б.].

Қазақстандағы билердің соттық биліктері қалалық және жер өңдеушілік мәдениетке негізделген құқық нормалары мен ислам құқығының нормалары қолданылатын жекелеген орталықазиялық жерлер мен елдерге қарағанда зайырлы, әрі менталды болды және мемлекеттік

билікке көп әсер етті. Қазақ халқының тарихи тағдыры мен мемлекеттілігінде тұтастай бір дәуірді құраған заңдылық пен әділ соттың "Алтын ғасыры" соттық-құқықтық қатынастар өз дамуында жалпы ұлттық құндылық деңгейіне көтерілген қоғамның қалыпты жағдайын сипаттайды.

Қазақ құқығының маңызы этномәдени шекараларындағы өзін-өзі реттеушілік нормативтік рөлі шеңберінен шығып кетті. Ол бір уақытта бірнеше қызмет атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Ол кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыспен өнегеліліктің қайнар көзі де, өнер де, рухани құндылық та болды.

Қазіргі жаһандану деңгейі аса биік белестерге көтерілген, жаңа технологиялар өрбіген, ғылым неше дүркін революцияны басынан өткерген заманда да халықтың талап-тілектеріне толық жауап беретін, оны қанағаттандыра алатын, тікелей халықтың өзі әділдікті орнатушы тұлғаларды биліктің ықпалынсыз сайлап қоятын, сондай тұлғалардың шешіміне ешбір мәжбүрлеуші мекеменің араласуынсыз ерікті түрде мойынсұнып, оны орындайтын, жариялылық пен демократияның үлгісі бола алатын құқықтық жүйе жоқ шығар, сірә. Бұл орайда Өтепберген Ақыпбекұлының "Қара қылды қақ жарған" атты кітабынан мына бір сөздерді келтіре кеткен жөн сияқты: "Ханның ығына ықпай, дегеніне жығылмай қылыштың жүзінде тұрса да әділдіктен аттамау, шыбын жаны үшін бағыттан таймау, екіжүзділікке жол беріп, бос желікпеу- би-шешендердің антына, ұстанған салтына айнылған. Бұл "Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ" деген ертеден қалыптасқан қағидаға беріктігі. Осы бір мақалға, тіпті өзгермес, заңға айналған сөздің түп-төркіні қазақ халқының дала заңы бойынша о, бастан-ақ сөз бостандығына ерік берілгенін, айтар сөзін "Ауызға келген түкірік, қайта жұтса мүкірік"- деп ірікпей ақтарып салатындығын көрсетеді. Халықтың қанына сіңген қасиетіндей "өзімді өлтірсең де, сөзімді өлтірме!"- деуі де осының айғағы. Тіпті ханның үкімімен "қылша мойны талша қиылғалы" тұрған адам да: "Дат!"- деп соңғы сөзін айтуға еркіндік, мұрсат берілуінің өзі- сонау есте жоқ ескі замандардың кезінде-ақ сөз бостандығының қатаң сақталғандығының айғағы болса керек..." [4, 88 б.].

Тарихымыз мол еліміз, қазақ бойына терең сіңген дала заңын дамытушы, тасымалшысы және сақшысы ретінде қалыптасқан би-қазылар қазіргі соттарға үлгі тұтар тұлға болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] 1 С. Зиманов, Н. Өсеров. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. - Алматы, 1998. - 128 б.
[2] 2 Зиманов С.З. Древний мир права казахов и его истоки // Древний мир права казахов.- Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – Т.2. - 504 с.
[3] 3 Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы: Жеті Жарғы, 1997. 192 б.
[4] 4 Ақыпбекұлы Ө. Қара қылды қақ жарған. – Астана, 2006. - 234 б.

REFERENCES

[1] 1 S. Zimanov, N. Өserov. Қazaқ әdet-ғұrур zaңdarуna shariattуң әseri. - Almaty, 1998. - 128 p.
[2] 2 Zimanov S.Z. Drevnij mir prava kazahov i ego istoki // Drevnij mir prava kazahov.- Almaty: Zheti Zharғу, 2001. – T.2. - 504 p.
[3] 3 Kenzhaliev Z.Zh. Көshpeli қazaқ қoғamyndaғy dәstүrli құқуқтуқ mәdeniet. - Almaty: Zheti Zharғу, 1997. - 192 p.
[4] 4 Aқypbekұly Ө. Қara қyldy қaқ zharғan. – Astana, 2006. - 234 p.

Д.А. Турсынкулова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы

РОЛЬ БИЯ В ПРАВОВОМ ПРОСВЕЩЕНИИ

Аннотация: В работе рассматриваются содержательные стороны деятельности и власти биев. Также в работе всесторонне исследуются особенности становления и развития института биев.

В работе также особое внимание уделяется на деятельность биев по правовому образованию. Основные выводы и положения автора могут быть использованы по возобновлению культурного наследия, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: обычаи, бии, суд, закон, правовое воспитание, государство, ханский совет, деятельность государства.

Сведения об авторе:

Турсынкулова Д.А. – кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ имени аль-Фараби, adilek03@mail.ru

МАЗМҰНЫ

Баймаханова Д.М. Тікелей және өкілдік демократияның пішін тіркесінің теориялық аспектілері........ 5
Жарболова А.Ж. Қазақстанда конституциялық қадағалау институтының қалыптасуы және дамуының конституциялық аспектілері........ 12
Исабеков А.К., Оспанова Д.А. Әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы және азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыруға конституциялық құқығын жүзеге асыру мәселелері: заманауи Қазақстанның үдерісі және келешегі... 20
Қаратаева А.М. Қазіргі кездегі мемлекеттің мәні мен әлеуметтік тағайыны........ 25
Құсаинов Д.О., Құсаинова А.К. Қазіргі құқықтық таным........ 33
Мыңбатырова Н.Қ. Батыс еуропада халық егемендігі концепциясының қалыптасуы мен дамуы........ 38
Қараев А.А., Сагинаев М.Е. Конституциялық қауіпсіздік қазақстан республикасында конституционализмді орнықтыру шарты ретінде........ 43
Сартаев С.А., Қалишабаева М.Ж. Сыбайлас жемқорлық ұғымын анықтаудың кейбір мәселелері: құқықтық-теориялық талдау........ 50
Тәуекелов Н.Б. Жергілікті атқарушы органдардың құрылу тәртібі мен ондағы қызметті ұйымдастыру........ 54
Тұрсынқұлова Д.А. Бидің құқықтық білім берудегі рөлі........ 59
Сманова А.Б., Букеева М.В. Қазақстан республикасы салық төлеушілердің құқықтарын қорғау мен заңды мүдделерінің құқықтық жағдайы (теориялық және тәжірибелік аспектілері)........ 63
Усеинова К.Р., Тоқтыбаев А.А. Куәгерлердің көрсетімдері және ант сот билердің негізгі дәмелі........ 66
Усеинова Г.Р., Тоқтыбаев А.А. Ә.Н. Бөкейхановтың мемлекеттік құқықтық идеялары және қазіргі заман........ 69
Оспанова Д.А., Иманбердиев Д. Жол саласында құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілік мәселелері бойынша........ 73
Картаева Т. Е. Бірінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарының Қазақстан лагеріндегі жағдайы........ 78
Насимов М. Ө. Саяси маркетинг: мәні және негізгі қағидалары........ 83
Құрманов Н.А., Рахимбекова А.Е., Махатова А.Б., Алиев У.Ж. Инновациялық экономика қалыптастыру жағдайындағы жоғары білім беру жүйесі........ 90
Асанов Б. Қазақстан аймақтарының ауылшаруашылық-өндірістік кешенінің экспорттық потенциалының құрастыру мәселелері........ 98
Ауезов Г.Б., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б., Шамуратов М.К. ҚР қорғаныс-өнеркәсіптік кешені салаларындағы логистика........ 105
Бекенова Л.М. Индустриалдық саясат үлгілері: іске асыру әдістері мен құралдары........ 110
Ахметова А.И. «Өзін-өзі тану» пәні бойынша болашақ мұғалімдердің психологиялық-педагогикалық дайындығының мән-мағналық сипаты........ 119
Ауезов Г.Б., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б Әлемдік дағдарыс кезінде кәсіпорындағы шығындарды басқаруды оңтайландыру........ 127
Есенбекова А.Б. Ғаламдық жылынудың Қазақстан экономикасының дамуына тигізетін кейбір әсерлері........ 132
Байтиленова Э.С. Өнімдер мен өнім туралы ақпаратты сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету рөлі........ 138
Жахина Б.Б. Теориялық білімнің жетекші рөлі........ 142
Бекенова Л.М. Өнеркәсіптік саясаттың мәні........ 148
Жолдасбекова С.А., Нұржанбаева Ж.О. Болашақ мамандарды еңбек етуге даярлаудағы әлеуметтік әріптестіктіңтің ортақ мүддесі........ 157
Жолмаханова А.Б. Халифа Алтай естеліктерінің тарихи мәні........ 164
Карабаева Р.К., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б. Астанадағы DMO операциялық қызметі........ 169
Машақова А.Қ. Шетел әдебиеттануындағы Абай Құнанбаев шығармашылығы........ 176
Базарбаев Қ.Қ., Оспанова Г.И. Түркиядағы жастүріктер қозғалысының тарихи алғышарттары және қалыптасуы........ 181
Махмуд Д.Е., Бегембетова Г.З. «Ысқы орындаушылық стилі» теориялық санаттың мазмұны мен құрылымы........ 186
Садуақасова С.Ә., Сүлейменова Г.С. Саяси метафоралардың лингвофилософиялық аспектілері........ 191
Хасанова Ә. Жібек жолы Үнді-Қытай қарым-қатынастарында: тарихи және қазіргі заманғы аспектілері........ 197
Тлеубергенов А., Бегембетова Г. Қазақтардың музыка туралы дәстүрлі дүниетанымы........ 203
Жансагимова А.Е., Юсупова С.А. Туризм саласындағы бизнес........ 208
Тиливалди-Хамраев А., Хамраева Ш. Аудармадағы қазақ сөздерімен символдарының эстетикалық қызметі (ағылшын тіліндегі қазақ әдебиеті Антологиясі негізінде)........ 214
Ахан О., Керимбекова Г. Антикризисті басқару: мәні, диагностика, әдістемесі........ 221
Джумагалиева А.М. Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсы: сайыскерлік дәстүрдің жаңа сатысы........ 226
Жакипов Б. М. Маркетингтік құрал ретінде көрме қызметі........ 231
Қосанова А.Ш. Дәстүрлі фольклорлық жанекәсіби ауызекі ән қазақ музыкалық эстрадасының жаңа формаларын дамыту жәнежаңартуға негіз ретінде........ 239
Юсупова С.А., Нұргалиева Ж.Е, Жансағымова А.Е. Туризм саласындағы кәсіпкерлік........ 243
Хан Ю.А., Шуленбаева Ф.А., Касенова А.Ж., Жанакова Н.Н. Агросақтандырудың әлемдік тәжірибесі және оны Қазақстанның шарттарына бейімдеу........ 250
Нургалиева А.М., Марат Д. Несие алушының несиелік қабілеттілігі: мәні және талдану тәртібі........ 260
Сейдуманов С.Т., Шаукенова З.К., Муканова А.Ж. Қазақстан және ғаламдық социология (Қазақстандық әлеуметтанушылардың Халықаралық әлеуметтік Ассоциация Форумында қатысуы туралы)........ 265

СОДЕРЖАНИЕ

Баймаханова Д.М. Теоретические аспекты сочетания форм непосредственной и представительной демократии........ 5
Жарболова А.Ж. Конституционные аспекты становления и развития института конституционного надзора в Казахстане........ 12
Исабеков А.К., Оспанова Д.А. Проблемы становления социального государства и реализации конституционного права граждан на социальное обеспечение: тенденции и перспективы современного Казахстана........ 20
Каратаева А.М. Сущность и социальное назначение современного государства........ 25
Кусаинов Д.О., Кусаинова А.К. Современное правопонимание........ 33
Мынбатырова Н.К. Формирование и развитие в западной европе концепции народного суверенитета........ 38
Караев А.А., Сагинаев М.Е. Конституционная безопасность как условие утверждения конституционализма в республике Казахстан........ 43
Сартаев С.А., Қалишабаева М.Ж. Некоторые проблемы определения коррупции: теоретико-правовой анализ........ 50
Тауекелов Н.Б. Порядок формирования и организация местных исполнительных органов........ 54
Турсынкулова Д.А. Роль бия в правовом просвещении........ 59
Сманова А.Б., Букеева М.А. Правовое положение законных интересов и защиты прав налогоплательщиков в республике Казахстан (теоретические и практические аспекты)........ 63
Усеинова К.Р., Токтыбаев А.А. Показания свидетелей и присяга как основные доказательства в суде биев........ 66
Усеинова Г.Р., Токтыбаев А.А. Государственно-правовые идеи А.Н. Букейханова и современность........ 69
Оспанова Д.А., Иманбердиев Д. К вопросу административной ответственности за правонарушения в сфере дорожного движения........ 73
Картаева Т. Е. Положения военнопленных Первой мировой войны в Казахстанских лагерях........ 78
Насимов М.О. Политический маркетинг: сущность и основные принципы........ 83
Курманов Н.А., Рахимбекова А.Е., Махатова А.Б., Алиев У.Ж. Система высшего образования в условиях формирования инновационной экономики........ 90
Асанов Б. Вопросы формирования экспортного потенциала АПК регионов Казахстана........ 98
Ауезов Г.Б., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б., Шамуратов М.К. Логистика в отраслях оборонно-промышленного комплекса РК........ 105
Бекенова Л.М. Модели индустриальной политики: методы и инструменты реализации........ 110
Ахметова А.И. Сущностная характеристика психолого-педагогической готовности будущих учителей предмета «самопознание»........ 119
Ауезов Г.Б., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б. Оптимизация управления затратами на предприятии в период всемирного кризиса........ 127
Есенбекова А.Б. Некоторые аспекты влияния глобального потепления на развитие экономики Казахстана........ 132
Байтиленова Э.С. Роль в обеспечении качества и безопасности товаров и товарная информация........ 138
Жахина Б.Б. Ведущая роль теоретического знания........ 142
Бекенова Л.М. Сущность промышленной политики........ 148
Жолдасбекова С.А., Нұржанбаева Ж.О. Общий интерес социального партнерства в подготовке к труду будущих специалистов........ 157
Жолмаханова А.Б. Историческая роль воспоминаний Халифы Алтай........ 164
Карабаева Р.К., Жансагимова А.Е., Шамуратова Н.Б. Операционная деятельность DMO Астаны........ 169
Машакова А.К. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежном литературоведении........ 176
Базарбаев К.К., Оспанова Г.И. Исторические предпосылки и формирование младотурецкого движения в Турции........ 181
Махмуд Д.Е., Бегембетова Г.З. Содержание и структура теоретической категории «смычковый исполнительский стиль»........ 186
Садуакасова С.А., Сулейменова Г.С. Лингвофилософский аспект политических метафор........ 191
Хасанова А. Шелковый путь в Индийско-Китайских отношениях: исторические и современные аспекты........ 197
Тлеубергенов А., Бегембетова Г. О музыке в традиционном мировоззрении казахов........ 203
Жансагимова А.Е., Юсупова С.А. Предпринимательство в сфере туризма........ 208
Тиливалди-Хамраев А., Хамраева Ш. Казахские слова и символы как эстетический код в переводе (на примере Антологии казахской литературы на английском языке)........ 214
Ахан О., Керимбекова Г. Антикризисное управление: сущность, диагностика, методики........ 221
Джумагалиева А.М. Е.Брусиловский опера «Кыз Жибек»: новая ступень состязательной традиции»........ 226
Жакипов Б. М. Выставочная деятельность как инструмент маркетинга........ 231
Косанова А.Ш. Традиционная фольклорная и устно-профессиональная песня как основаразвития и модернизации новых форм казахской музыкальной эстрады........ 239
Юсупова С.А., Нургалиева Ж.Е., Жансагимова А.Е. Предпринимательство в сфере туризма........ 243
Хан Ю.А., Шуленбаева Ф.А., Касенова А.Ж., Жанакова Н.Н. Мировой опыт агрострахования и его адаптация для условий Казахстана........ 250
Нургалиева А.М., Марат Д. Кредитоспособность заемщика: значение и порядок анализа........ 260
Сейдуманов С.Т., Шаукенова З.К., Муканова А.Ж. Казахстан и глобальная социология (об участии казахстанских социологов в Форуме Международной социологической Ассоциации)........ 265